

KRONIJK – CHRONIQUE

Doctorale Proefschriften – Thèses de Doctorat

GITA DENECKERE, *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*. Promotor: H. Balthazar.

Collectieve actie is de meest courante en neutrale, maar tevens nietszeggende benaming die in de internationale literatuur aan een veelvormig onderzoeksobject gegeven wordt. Het is moeilijk om algemene definities te ontwerpen voor een object dat in tijd en plaats aan grote veranderingen onderhevig is geweest: het gevaar bestaat dat niet-gehistoriseerde definities geëxtrapoleerd worden. Als zodanig is collectieve actie niet aan een bepaalde tijd of plaats gebonden. Het is aan de historicus om de verschillende verschijningsvormen te analyseren in wisselwerking met de historische context waarin ze zich voordeden.

Brede definities richten zich doorgaans op de actiemiddelen of de manier(en) waarop gewone mensen in groepsverband klachten vertolkten of eisen formuleerden. Een geniale vondst in dit verband is de theatermetafoor van het 'repertoire van collectieve actie', geïntroduceerd door de Amerikaanse historicus-socioloog Charles Tilly. Tilly onderscheidt een oud en een nieuw repertoire van collectieve actie en situeert de breuk omstreeks 1850. Het oude repertoire bevat actievormen die in de Westerse democratieën in onbruik zijn geraakt, zoals daar zijn fiscale oproeren, collectieve invasies van onteigende gronden, voedselrellen, charivari's, het stukslaan van machines, plunderingen, ... Dit soort informele en lokale acties werd volgens Tilly omstreeks het midden van de 19de eeuw verdrongen door een nieuw repertoire, dat tot op heden opgevoerd wordt en een nationaal bereik heeft: demonstraties, stakingen, petitiemarsen, de schending van officiële vergaderingen, sociale bewegingen, ...

We vinden in Tilly's repertoires de basispatronen terug van de actievormen waarmee gewone mensen hun acte de présence maakten op het publieke toneel. Het opgevoerde repertoire is zoals dat van een toneelgezelschap tijdgebonden, veranderlijk en begrensd door concrete historische omstandigheden. De actoren werden in hun experimenteervrijheid beperkt door de grenzen van hun eigen inventiviteit, de respons van het publiek, de tolerantie van autoriteiten en de macht der gewoonte.

Vanuit die brede optiek wordt collectieve actie een passe-partout, die toegang biedt tot zeer diverse groepen en organisaties met zeer uiteenlopende problemen en doelstellingen. Restrictieve definities richten zich intengendeel op de groepen en/of de doelstellingen en vertellen doorgaans meer over de premissen van de auteurs dan over het onderzoeksobject zelf.

Vraagstelling

De grote vraag van mijn onderzoek was de volgende: in hoeverre heeft collectieve actie op straat een invloed uitgeoefend in de sociale en politieke geschiedenis van België? Het is dezelfde vraag die Jan Dhondt zich stelde in zijn vulgariserend artikel 'Parlementaire werking en agitatie in onze eigen hedendaagse geschiedenis' (*Vlaamse Gids*, 1954). Het artikel heeft relatief weinig impact gehad in de Belgische geschiedschrijving. Historici grijpen nog altijd terug naar *Commotions populaires en Belgique* van Frans Van Kalken dat in 1936 werd gepubliceerd en eerder beschrijvend dan probleemgericht is. In de grote berg internationale literatuur wordt de vraag naar de effecten van collectieve actie eigenaardig genoeg pas heel recent gesteld.

De kritische doorlichting van de talrijke concepten en modellen wijst uit dat vele onderzoekers vaak met een wijde boog rond dit, nochtans wezenlijk aspect van collectieve actie, zijn heengelopen. Empirisch onderzoek naar collectieve actie als *oorzaak* van maatschappelijk-politieke verandering is er nauwelijks, noch in de geschiedenis, noch in de sociale wetenschappen.

Jan Dhondt onderzocht in vogelvlucht de hoofdmomenten van agitatie vanaf 1830. Zijn conclusie luidde dat de grote politieke en sociale hervormingen in de 19de en 20ste eeuw er niet gekomen zijn door de werking van de politieke instellingen, maar onder druk van hevig protest op straat.

Mijn onderzoek was niet alleen op de hoofdmomenten gericht, maar ook op minder spectaculaire en minder bekende episodes van collectieve actie. Terwijl ik net als Tilly geen strenge criteria heb gebruikt bij de afbakening van mijn onderzoeksobject, heb ik mij voornamelijk gericht op collectieve actie waarbij de straat werd gebruikt. Het stakingsfenomeen komt dus slechts aan bod voor zover de stakers zich ook op straat manifesteerden. Daarmee samenhangend is een geografische beperking doorgevoerd tot de vier grote steden: Brussel als hoofdstad, Antwerpen, Gent en Luik. De chronologische termini zijn 1831 en 1940. In 1831 werden de burgerlijke rechten en vrijheden vastgelegd in de Belgische

grondwet. Als einddatum werd 1940 vooropgesteld, omdat de openbare archieven vanaf 50 jaar toegankelijk worden.

Ik ben uitgegaan van de hypothese dat een belangrijke sleutel ter verklaring van de effectiviteit moet gezocht worden in de angst die straatagitatie de politieke elite inboezemt. Machthebbers zijn bang voor het volk dat mort.

Bronnen

Met die hypothese voor ogen ben ik in de eerste plaats in de archieven van machthebbers gaan zoeken. De bronnen over collectieve actie worden overigens zelden geproduceerd door de mensen die de straat op gaan. Ze zijn integendeel afkomstig van toeschouwers en geviseerden. We zien de acties dus van de andere kant van de barricade en dat schept meteen problemen van historische kritiek.

Ik heb systematisch de politiearchieven uitgekamd, zowel op stedelijk, op provinciaal als op nationaal niveau. De gouverneurs, de ministers van binnenlandse zaken, van justitie en landsverdediging, leger en rijkswacht zijn evenals de burgemeester en de gemeentepolitie betrokken bij de ordehandhaving en laten dus sporen achter van collectieve actie. Voor wat de periode van het interbellum betreft, zijn de traditionele politionele bronnen doorgaans minder ontsloten en minder rijk dan voor de 19de eeuw.

Naast de politiearchieven heb ik ook gezocht in de archieven van hoven en rechtbanken, waar zich echter grote problemen stellen inzake bewaring en ontsluiting.

Gezien mijn vraagstelling was het ook logisch dat ik niet alleen op zoek ben gegaan naar archieven van het repressie-apparaat, maar ook naar bronnen die sporen dragen van de invloed die collectieve acties op de besluitvorming hebben uitgeoefend: de Parlementaire Handelingen, ministerpapieren met vaak zeer onthullende vertrouwelijke correspondentie en de recent ontsloten verslagen van de Ministerraad. Voorts was ook het archief van de Algemene Raad en het Bureau van de Belgische Werkliedenpartij van groot belang.

In het archief van het Koninklijk Paleis heb ik tot mijn verrassing enkele maanden intensief werk gehad: de rijkdom van dit archief laat weinig twijfel bestaan over het belang dat tot in de hoogste regionen van het politiek establishment aan collectieve actie gehecht wordt.

De pers kon ik uit praktische overwegingen slechts als aanvullende bron gebruiken. Dit doet hoe dan ook afbreuk aan de volledigheid van mijn collectie.

Op basis van de stedelijke en provinciale politiearchieven en het archief van het parket-generaal was ik in staat een behoorlijk uitgebreide inventaris te maken van collectieve acties die voor België nooit eerder op zo'n grote schaal samengebracht zijn. Mijn collectie biedt een goede staalkaart van de problemen die mensen over een tijdspanne van een eeuw in beweging hebben gebracht. Op grond daarvan kan zonder aarzelen gesteld worden dat vrijwel alle grote conflicten in de geschiedenis van België met collectieve actie gepaard zijn gegaan.

Uitwerking

Het proefschrift bestaat uit acht delen, elk met een uitgesproken eigen thematiek.

Uitgangspunt van deel I, getiteld *Voor vorst...*, is de mythe van de goede koning die voor 'het volk' rechtvaardigheid symboliseert. In de prille staat België was zo'n koning nodig om het machtsvacuüm te vullen dat ernstige binnenlandse twisten tussen orangisten en patriotten bevorderde. Het weze onderstreept dat de orangisten zich zelden buiten de wet plaatsten en nooit een opstandige volksbeweging hebben kunnen ontketenen. Ze maakten handig gebruik van de rechten en vrijheden die de Belgische grondwet hun bood. De patriottische menigtes die het in de periode 1831-1834 op orangisten gemunt hadden, waren echter niet bepaald doordrongen van verlichtingsidealen en namen het recht in eigen hand. Dit gebeurde soms namens de koning.

Enkel Leopold II heeft met niet te negeren openlijk straatprotest af te rekenen gehad. Hij kreeg er niet alleen van de aanvankelijk sterk republikeinse socialistische beweging van langs, maar ook van de liberalen (de onlusten rond de affaire De Decker in 1871; de anti-royalistische acties in het kielzog van de schoolstrijd in 1884). Vanaf de late jaren 1870 stond het koningschap overal in Europa in toenemende mate onder druk. De resonantie van een op het eerste gezicht banaal lijkend geval van majesteitsschennis in Gent in 1877 is symptomatisch voor het gezagsverlies van de monarchie. Vanaf 1890 valt in de sociaal-democratische arbeidersbeweging een verschuiving in het koningsbeeld te noteren, die in zekere zin een terugkeer naar de mythe van de goede koning betekende. Van verguisd symbool van het kapitalisme werd de koning in de context van de strijd voor het algemeen stemrecht in toenemende mate gezien als een bemiddelende scheidsrechter die als grote verzoener boven de partijtegenstellingen verheven is.

Voor de theoretische onderbouw van deel II, ... *en vaderland*, heb ik mij grotendeels laten inspireren door de ideeën van Eric Hobsbawm over naties en nationalisme. Met een diachronische blik op een tijdspanne van meer dan een eeuw blijkt zeer goed dat nationalisme een vlag is die heel verschillende ladingen dekt.

Het deel begint met een analyse van de straatagitatie die gedragen werd door de radicale patriotten van 1830. Hun Belgisch onafhankelijkheidsideaal werd in de postrevolutionaire context zeer vaak doorkruist door cruciale interventies van de internationale mogendheden.

In de revolutionaire storm van 1848 kregen vaderlandsliefde en onafhankelijkheidsideaal de overhand op het democratisch streven van de radicalen. Zij verkozen de driekleur boven de rode vlag. De passiviteit van de lagere bevolkingsgroepen werd door de machthebbers gebruikt ter bekrachtiging van de Belgische nationaliteit.

Met de geleidelijke democratisering van het politieke leven in de tweede helft van de 19de eeuw werd de identificatie van de gewone man met de natie-staat meer dan tevoren van grote betekenis voor de gevestigde machten. De moderne oorlogvoering maakte de natie-staten tevens meer dan ooit afhankelijk van massale loyaliteit. De militaire aanspraken van de centrale staat leidden tot protest in de particularistische handelsstad Antwerpen en tot antimilitaristische coalities tegen de conscriptie. Het politiek gezien gewichtiger verzet van de conservatieve katholieken tegen de persoonlijke dienstplicht paste in hun algemene weerstand tegen de modernisering en democratisering. De katholieken die tot 1914 de regeringsmacht monopoliseerden, slaagden erin het lotelingenstelsel te handhaven tot 1909 en werden op straat zowel door de militaristen als de socialisten bestreden.

Ten slotte komt het verzet tegen het vaderland in de taalstrijd aan bond. Tijdens de 19de eeuw bleven collectieve acties voor Vlaamse eisen zeldzaam. Politieke doorbraken konden enkel geforceerd worden als de ideologische tegenstellingen momentaan werden opgeheven, zoals in 1873 rond de wet op het taalgebruik in strafzaken en in 1897-1898 rond de Gelijkheidswet. Met de straatagitatie rond de Gelijkheidswet kwam het tot een massificatie van de Vlaamse beweging, die in de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit werd bevestigd.

Door de oorlogsgebeurtenissen nam de mobilisatiekracht rond de communautaire breuklijn sterk toe. De emancipatorische opgang van de Vlaamse beweging werd echter verstoord. Het valt voorts op hoe zelden de vlaamsgezinden voor de realisatie van het minimumprogramma op straat zijn gekomen. Vooral de franskiljonse tegenpartij liet in de strijd voor de vernederlandsing van zich horen, met name in 1922-1923.

In deel III, getiteld *Geuzengeweld* worden de antiklerikale collectieve acties in de 19de eeuw in verband gebracht met de theorieën van Tilly en anderen over politieke charivari's. De sporen van charivareske collectieve actie in het levensbeschouwelijke conflictveld liggen tot veel dieper in de 19de eeuw in de politionele archieven opgestapeld dan Tilly vooropstelt (charivari's tegen de oprichting van een katholieke universiteit in 1834, de agitatie tegen de kloosterwet in 1857, charivareske acties rond de gouverneursbenoeming van De Decker in 1871, verkiezingsrellen in de jaren 1870-1878, ...). Ik moet Tilly's cesuur van 1850 verleggen naar 1884, toen de liberale partij bewust massamanifestaties organiseerde en afstand deed van het geweld tegen katholieke doelwitten, het rumoer en het informele en anonieme die tot dan toe het antiklerikale straatprotest hadden gekenmerkt. De liberale partij trad tot 1884 in feite nauwelijks als formeel organiserende instantie van straatmanifestaties op. De stelling van Tilly dat het semi-legitiem karakter van charivari's een motief was om ze te blijven gebruiken in nieuwe politieke contexten, gaat slechts op voor het begin van de 19de eeuw. De overschakeling naar vreedzame demonstraties betekende een aanpassing aan een nieuwe wettelijkheid en een duidelijke nabootsing van de officiële rituelen van de burgerlijke democratie. Dit gebeurde tijdens de laat-19de-eeuwse schoolstrijd. De groeiende massificatie van het openbaar leven had grote implicaties voor de wijze actievoeren, die formeler werd en nationaliseerde. De lokale politieke charivari's werden in die context vervangen door nationale massademonstraties waarbij de antagonistische partijen wedijverden om de grootste aanhang.

In deel IV, *De retoriek van de honger* worden de voedselrellen tijdens de eerste helft van de 19de eeuw gesitueerd in het 'morele economie'-model van E.P. Thompson. Voedselrellen waren niet zozeer een rechtstreeks gevolg van schaarste op zich, dan wel een vorm van weerstand tegen de expansie van de markt en de ontmanteling van overheidscontrole op prijzen. De voedselrellen omstreeks het midden van de 19de eeuw hadden als gevolg dat zelfs het liberale Gentse stadsbestuur teruggreep naar de broodzetting in ruil voor sociale rust. Op nationaal vlak doorkruiste de voedselcrisis het agrarisch protectionisme, dat via hoge invoerrechten en vrije uitvoer het grootgrondbezit begunstigde. Hierdoor bleven de voedselprijzen hoog en werd indirect het industrialiseringsproces vertraagd. De protectionistische graanpolitiek werd telkens gewijzigd in periodes van schaarste en reële of dreigende sociale agitatie.

Het verdwijnen van voedselrellen in de tweede helft van de 19de eeuw is wellicht gekoppeld aan de fundamentele transformatie in de repertoires van collectieve actie. Eisen rond het moreel recht op voedsel, voedselprijzen en marktcontrole werden omgevormd naar eisen rond lonen. Mengelingen van oud en nieuw, van oproerigheid rond de voedselschaarste met nieuwe ideologische tendensen en nieuwe organisatievormen, kwamen na 1848 meer en meer voor. Het was een periode van aarzelende vrijmaking van binnen- en buitenlandse voedseltraficken, precies op de drempel van het industrieel kapitalisme, wanneer nog heel wat restanten van het verleden door een liberale politiek opgeruimd moesten worden.

Deel V heeft als titel *Burgerrechten en de gedaanteveranderingen van arbeidersprotest*. De kern van alle nieuwe vormen van arbeidersprotest in het begin van de 19de eeuw is de toeëigening van het grondwettelijk kader geschapen door de burgerlijke revoluties. In het algemeen probeerden verschillende sociale groepen die betrokken waren in de grote veranderingen van de 18de en 19de eeuw het publieke discours van de rechten van de mens op een subtiële en complexe manier naar hun hand te zetten. De arbeiders exploiteerden de grondwettelijke vrijheden en sneden hun collectieve acties op de maat van de burgerlijke democratie. In de burgerrechten als woord en wet geworden idealen van de rationalistische Verlichting liggen contradicties besloten die tot de formalisering en het autonoom worden van arbeidersprotest hebben geleid. De grondwettelijke rechten en vrijheden lijken mij de ontbrekende schakel in de repertoire-theorie van Charles Tilly. Hij koppelt de structurele veranderingsprocessen van staatsvorming en proletarisering immers rechtstreeks aan het evenementiële niveau van de collectieve acties.

In Gent werd eerst massaal gebruik gemaakt van het petitierecht, waaruit vervolgens massademonstraties groeiden, die expliciet bedoeld waren om de numerieke aanhang en macht van de arbeiders te tonen. In die context deed zich in de herfst van 1839 het katoenoproer voor. De verklaring voor het feit dat Gent in rep en roer stond, ondanks de houding van de belangrijkste protagonisten (radicalen, orangisten, fabrikanten en spinners), kon enkel gegeven worden met een *thick description* van de dynamiek in een sequentie van heel verscheiden collectieve acties die zich in de marge van massale arbeidersdemonstraties voordeden.

De radicale democraten probeerden de verticale solidariteit die tussen de Gentse industriëlen en arbeiders aanwezig was, te doorbreken met pleidooien voor arbeidersverenigingen, die autonoom hun belangen zouden behartigen. Ze kregen echter weinig vat op het arbeidersprotest.

We zien de arbeiders voornamelijk op de oude manieren weerstand bieden aan proletarisering, mechanisering, kapitaalsconcentratie en de ontwijking van de ambachtelijke organisatie.

1848 was een breukmoment. Uit de collectieve acties na 1848 blijkt vooreerst hoe spitsvondig men te werk ging om sancties en veroordelingen op grond van het coalitieverbod te omzeilen. De arbeiders begonnen met nieuwe actievormen te experimenteren. De perfect georganiseerde staking van de Gentse wevers in 1849 is daarvan een goed voorbeeld. De doorbraak van een formele en autonome moderne arbeidersbeweging was een feit in 1857, een stakingsjaar.

Deel VI gaat over *Socialistische arbeidersbewegingen*, met de nadruk op de meervoudsvorm. Ik heb geprobeerd afstand te nemen van de neiging om een teleologisch verhaal te vertellen, waarbij de vorming van stevige en duurzame partijafdelingen, vakbonden en coöperatieven en de heroïsche bewustwording van de arbeidersmassa als klasse de logische eindpunten vormen van een lineair industrialiseringsproces. Het klassebewustzijn wordt/werd vanuit het marxisme al te vaak beschouwd als een vanzelfsprekende identificatie van arbeiders met de arbeiders-Klasse, of beter, met de arbeidersBeweging met grote B. Om hieraan te ontsnappen, heb ik de arbeidersbeweging ten eerste opgevat als een zeer ambivalente verhouding tussen militante arbeidersleiders en de gewone arbeidersleiders, namens wie ze optraden. In navolging van Michelle Vovelle beschouw ik de woordvoerders van de arbeidersbeweging als culturele intermediairen die tussen twee werelden navigeren.

Er kan een tweede correctie op de marxistische teleologie aangebracht worden als we Tilly's historicistische visie op sociale bewegingen hanteren. Tilly koppelt het ontstaan van sociale bewegingen aan de electorale democratie en de vorming van de nationale staat. Met die definitie kunnen we de vorming van de Belgische arbeidersbeweging niet anders dan op het einde van de 19de eeuw situeren. Pas toen stelde een massa arbeiders zich in min of meerdere mate klassebewust op door aan te sluiten bij socialistische organisaties, deel te nemen aan betogingen en stakingen en/of zich (min of meer) te identificeren met de Beweging met grote B.

Het traumatiserende sociale oproer van 1886 was een breukmoment in de vorming van de Belgische sociaal-democratische massabeweging met een nationaal bereik.

De grootscheepse strijd voor algemeen stemrecht die hierop volgde is een goed voorbeeld van wat Dieter Groh als antikritiek op de criticasters van het sociaal-democratisch reformisme het dubbel proces van 'negatieve integratie' en 'revolutionair attentisme' heeft genoemd. Via de

demonstraties en algemene stakingen voor electorale gelijkheid namen de arbeiders deel aan een politiserings- en socialiseringsproces dat fundamenteel gericht was op hun integratie in de burgerlijke democratie. Dit proces werd na de Eerste Wereldoorlog voltooid en bevorderde een sociale pacificatie. Tijdens de jaren dertig werd dit doorbroken door episodes van collectieve actie die niet met het optreden van de georganiseerde arbeidersbeweging vereenzelvigd kunnen worden (met name de grote stakingen in 1932 en 1936).

In deel VII, *De nationalismen van onbekende soldaten* wordt verduidelijkt hoe het socialisme tijdens het interbellum haar eind-19de-eeuwse greep op de 'massa' voor een stuk kwijtspeelde aan nieuwe, vooral nationalistische massabewegingen. In dit verband vormde de massapsychologie van een Gustave Le Bon een ideologische brug tussen de uitbreiding van de democratie, de verrechtsing van het natiebegrip en de fascistische tendensen in de tussenoorlogse periode.

Het nationalisme kreeg vooral door de oorlog een nieuwe dimensie. De grote ontuchtering volgde toen bleek dat 'de politiek' zijn materiële en immateriële schulden aan patriotten en oudstrijders niet kon aflossen. De vele oudstrijdersbetogingen voor materiële schadeloosstelling leggen daarvan getuigenis af.

Het communautair conflict werd door de oorlog vertroebeld en op de spits gedreven. De extremisten aan beide polen van het nationaliteitenconflict versterkten elkaar.

De grote rancunes van Belgische patriotten tegen activisten en frontisten leidden tot een hevige polarisatie rond het amnestievraagstuk vanaf het einde van de jaren twintig. Omdat de amnestiekwestie de katholieke partij doorkliefde en haar tegen de overwegend Franstalige liberalen opzette, zorgde ze voor een uiterst complexe politieke situatie die een hele reeks regeringscrisisen veroorzaakte. Paradoxaal genoeg lagen de grootste chicaneurs van de regimecrisis opvallend vaak aan de basis van destabiliserende verwickelingen in het nationaliteitenconflict.

Opvallend is ook dat de extreem-rechtse agitatie telkens regeringen met een socialistisch gezicht aan het wankelen bracht (Poulet-Vandervelde in 1926; Van Zeeland II in 1936). De reactie van conservatieve machthebbers op de dreiging van extreem-rechts neigde geregeld naar een belangrijk oogmerk van het fascisme: de verzwakking van de burgerlijke rechten en vrijheden.

Deel VIII *Cherchez la femme* is bedoeld als epiloog en gaat uit van de vaststelling dat de groeiende mondigheid van de kleine man in de loop

van de 19de eeuw gepaard is gegaan met een masculinisering van protest, die vrouwen het zwijgen heeft opgelegd.

Tot besluit, een open einde

Op de vraag naar de zinvolheid en effectiviteit van collectieve actie is geen eenduidig ja of nee antwoord mogelijk. Ik heb op verschillende momenten een duidelijke invloed op de besluitvorming kunnen vaststellen en dit op verschillende fronten. De meest in het oog springende voorbeelden zijn de verovering van het algemeen stemrecht via de reeks algemene stakingen tussen 1890 en 1914 en de twee grote doorbraken in de sociale wetgeving omstreeks 1886 en 1936. Daarnaast moeten onder meer ook vermeld worden: de anti-orangistische plunderingen, het katoenoproer van 1839 in Gent, de golf van voedselrellen in 1847, de angst voor een revolutie in 1848, de antiklerikale agitatie tegen de kloosterwet in 1857 en tegen de schoolbon in 1911, de bestorming van het parlement door oudstrijders in 1920 en de wilde staking in 1932. Opvallend was de bemiddelende rol van de Belgische koningen in tal van conflicten. De machthebbers slaagden er nooit in het protest te negeren, ook al deden ze hun best om de schijn van ongenaakbaarheid op te houden. Het is echter onloochenbaar dat de politieke elite telkens machtsverlies leed. Het herstel van de openbare orde kon nooit uitsluitend met wapengekletter afgedwongen worden, zodat concessies werden gedaan om de pacificatie te bewerken.

Ter verklaring van effectiviteit van collectieve actie is het buitengewoon moeilijk en delicaat te veralgemenen over de voorwaarden van succes of falen. Er moet immers een complex van factoren in overweging worden genomen die niet alleen de collectieve actie zelf betreffen, maar ook de historisch veranderlijke kenmerken van de politieke arena, de machtsverhoudingen binnen de politieke elite, de connecties tussen de 'straat' en de politieke elite en de maatschappelijke implicaties van de doelstellingen van de collectieve actie.

Het nieuwe repertoire van collectieve actie heeft overigens in de loop van de 19de en 20ste eeuw een conventionalisering en ritualisering ondergaan. Demonstraties en stakingen raakten ingeburgerd in de politieke cultuur en verloren daarmee aan impact. In dezelfde zin lijken noch aantallen, noch het gebruik van geweld werkelijk cruciaal voor de slaagkansen van een collectieve actie. Het is veeleer het stoorvermogen van collectieve actie dat grensverleggend en vernieuwend werkt. Hierbij aansluitend wil ik tot slot een kritiek op de *métarécits* rond collectieve actie formuleren. In de teleologische modellen die de groeiende formalise-

ring en organisatie van collectieve actie dik in de verf zetten, lijkt het alsof de spontane oproerigheid definitief tot het verleden behoort. Volgens mij is die oproerigheid nochtans de ultieme bron van elke vorm van sociale kritiek en slagen ook de meest repressieve regimes er niet in die bron te dempen.